

УДК: 75.071.1:929 Петровић Н.
355.721(497.11)"19"(093.2)
COBISS.SR-ID 121048329
DOI број: 10.5937/vig2301176K

Језик рада: Српски
Примљен: 22. 03. 2023.
Прихваћен: 30. 05. 2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Владимир Кривошејев

ванредни професор, виши научни сарадник, музејски саветник
Висока школа за комуникације, Београд; Народни музеј Ваљево
E-mail: vladimir.krivoshejev@gmail.com

**НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ У ПРИЗРЕНСКОЈ
И ВАЉЕВСКОЈ РАТНОЈ ВОЈНОЈ БОЛНИЦИ:
трагање за временом и местом настанка
два музејска предмета**

АПСТРАКТ: Један од симбола страдања Ваљева и Србије током епидемије тифуса из прве половине 1915. године је чувена сликарка Надежда Петровић, која је почетком априла, као добровољна болничарка, бринући се о оболелима и сама подлегла тој опасној болести. О њеном боравку у Ваљеву сведочи једна фотографија, на којој Надежда, са групом лекара, стоји испред неке болничке зграде, као и слика коју је насликала, али не и именовала, а која је касније, по месту и години њене смрти, названа „Ваљевска болница 1915”. Нови историјски извори и додатне анализе указују на то да поменута фотографија није настала током Првог светског рата, у Ваљеву 1915, већ током Првог балканског рата, у Призрену 1913. године. То сазнање је отворило могућност да је и позната слика могла да настане у исто време у Призрену, а да се на њој налазе шатори војне болнице које је Надежда и поменула у једном свом писму.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Надежда Петровић, Ваљево, Ваљевска болница, Призрен, Први балкански рат, Први светски рат, слика, фотографија, епидемија, тифус*

Ваљевска болница

Стање у Ваљеву током прве године Великог рата најбоље је описао амерички новинар Џон Рид. Наглашавајући да је Србија 1915. године била земља смрти, а Ваљево њена престоница, наводи да је цео град представљао авенију болница.¹ Тада су у граду радиле две сталне болнице – Окружна цивилна и Војна болница Дринске дивизије, као и шест привремених, резервних ратних болница: Прва резервна, у касарни 17. пешадијског пука, Друга, у артиљеријској касарни, Трећа у касарни 5. пешадијског пука, Четврта у Гимназији, Пета у згради суда и Шеста у Дринском дивизијском складишту. Све оне имале су истурена одељења у тридесетак других зграда: у школама, хотелима, ресторанима, кафанама, магацинима... Поред њих, у ужем и ширем окружењу Ваљева повремено су, обично у шаторима, али и у зиданим објектима, биле лоциране и пољске болнице дивизија које би се у одређено време затекле на том терену: у Бранковини, Грабовици, Причевићу, Каменици, Осечини, Пецкој и Коцељеви, мада сви детаљи о времену њиховог лоцирања нису поуздано утврђени.

Током лета и јесени 1914. године тежиште болничког рада било је на збрињавању рањеника са дринских ратишта, али од краја године, са избијањем велике епидемије тифуса, главни санитетски ресурси су преусмерени ка њеном сузбијању. Процењује се да је од последица епидемије, у вароши која је имала око 8.000 становника, страдало 9.000, па и више грађана, избеглица, војника и ратних заробљеника.² Због великог страдања и херојских напора, ваљевска болница, тачније Ваљево – град болница, постаје препознатљив симбол за стање санитета у Србији током Великог рата. Зато није необично што су током година обележавања стогодишњег јубилеја Првог светског рата, фотографије које су у мноштву текстова из штампаних и електронских медија илустровале различите аспекте рада војног санитета, а за које аутори нису могли да утврде порекло, приписиване ваљевској болници. Мада, до сличних забуна је долазило и раније.

Као што је ваљевска болница постала симбол страдања и херојства, тако је симбол ваљевске болнице постала позната сликарка и истакнута национална активисткиња Надежда Петровић. Она је, 3. априла 1915.

¹ Милорад Радојчић, *Бесмртни ратници ваљевског краја у ратовима 1912–1918: витезови Карађорђевог звезде* (Ваљево: Историјски архив, 2014), 51; Миле Игњатовић, „Ваљевска болница пре пакла”, *Српски архив за целокупно лекарство*, 146, бр. 1-2, (2018), 6.

² Владимир Кривошејев и Драгана Лазаревић-Илић, *Ваљево 1914–1915 – град болница*, (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2015); Александар Недок, *Ваљево – српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914–1915*, (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017).

године, радећи у Ваљеву као добровољна болничарка, умрла од тифуса. Ту је и сахрањена, да би двадесет година касније њени посмртни остаци били пренети у породичну гробницу на београдском Новом гробљу.

У општој друштвеној свести, као додатне визуелне симболичне повезнице, Надежду са Ваљевом спајају и два музејска предмета: једна уметничка слика и једна документарна фотографија. Аутор је о слици, заједно са колегиницом Јасном Јованов, већ објавио један рад, заснован на конгресном излагању,³ износећи тада нови став који сада, на основу даљих истраживачких сазнања, захтева значајне корекције.

Надеждина слика „Ваљевска болница 1915.”

Надежда Петровић насликала је поменућу слику (прилог 1) током ратних година. Ради се о уљу на картону мањих димензија (46x49 цм), које се данас налази у фонду Музеја савремене уметности под именом *Ваљевска болница 1915.*⁴ На слици су представљени бели шатори војне дивизијске пољске болнице лоциране у питорексном природном окружењу, са брдима у позадини. После Надеждине смрти слика је била у власништву сликаркине сестре Милице Мишковић.⁵ Будући да ни ово, као и многа друга своја дела Надежда није сигнирањем ни именовала ни датирала, слика је пре уласку у музејску збирку називана именима која описно одражавају њен садржај: *Болнички шатори*, односно *Шатори пољске болнице*.⁶ Ови називи ничим нису упућивали ни на Ваљево и његову ратну болницу, ни на 1915. као годину настанка.

Током година када су вршене припреме да Модерна галерија Београд, основана 1958. године, прерасте у Музеј савремене уметности,⁷ Галерија је 1961. откупила Надеждину слику од Милицине ћерке Драгославе Радуловић.⁸ Како музејска пракса налаже, при уласку у музејске фондове сваки предмет треба да буде именован. Тако је неименована слика заведена прво само као *Ваљевска болница*, а касније јој је додата и временска одредница 1915. Са ове временске дистанце

³ Владимир Кривошејев и Јасна Јованов, „Надеждина Ваљевска болница”, у: *Зборник радова: Научни скуп са међународним учешћем посвећен Надежди Петровић (1873–1915)*, 27. април 2016, (Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, 2016), 116–129.

⁴ Музеј Савремене уметности Београд, Збирка сликарства од 1900. до 1950, инв. бр. 3.

⁵ Катарина Амброзић, *Надежда Петровић 1873–1915*, (Београд: Српска књижевна задруга – Југославијапублик, 1978), 493 (у даљем тексту: Амброзић, н.д. 1978).

⁶ Исто, 493; Катарина Амброзић, *Надежда Петровић 1873–1915*, (Београд: Музеј савремене уметности, 1973), 51 (у даљем тексту: Амброзић, н.д. 1973).

⁷ Аноним, „Историјат Музеја савремене уметности”, сајт Музеја савремене уметности: <https://msub.org.rs/istorijat-muzeja-savremene-umetnosti-2> (приступ 04. 03. 2023).

⁸ Кривошејев и Јованов, н.д. На драгоценим информацијама аутор се захваљује колегиници Жани Гвозденовић.

могли бисмо да претпоставимо да је „музејски” назив неименованог културног добра *Ваљевска болница 1915.* одабран из пуног пијетета према Надежди, одређујући место и време њене смрти. Потом се Надеждиној жртви, као и овој слици, посвећује све већа пажња. Тако Станислав Живковић 1966. године пише: „Панорама шатора иза ограда пуна је колорита, али су тонови изненађујуће меки, готово нежни. Ако је то био завршни акорд једне симфоније онда он никако није оглашен фанфарама”.⁹ Помињући „завршни акорд” аутор индиректно сугерише да је то последње Надеждино дело.

Прилог 1 – Слика Надежде Петровић: *Ваљевска болница 1915. / Болнички шатори; Шатори пољске болнице.* (МСУ. С, 3).

⁹ Станислав Живковић, „Надежда Петровић”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 02, (1966), 357 (даље: Живковић, „Надежда Петровић”).

Седам година касније, припремајући ретроспективну изложбу Надеждиних дела, Катарина Амброзић не указује на такву могућност. У попису изложених дела и потписима илустрација, слика је означена као *Ваљевска болница 1915*, док је у тексту каталога названа *Шатори пољске болнице*. Уз то, помињући Надеждине последње радове, Амброзићева пише: „Надежда је волела оно што је тада сликала и није то крила: *Божури* и *Грачаница*, *Косово* и *Призрен*, *Шадраван* и *Везиров мост* – читав један свет који је у срцу овог *париског сликара* имао свој неуздрман престиж. Преко ових мотива, последњих од њене руке, излила се сва Надеждина радост стварања.”¹⁰ На овај начин, свесно, или омашком, она сугерише да су последње Надеждине слике настале током њеног боравка на Косову и Метохији у балканским ратовима 1913. године.

Пет година касније Амброзићева понавља сличне ставове и у монографији посвећеној Надежди, истовремено додатно заокружујући раније започети посао датирања њеног целокупног познатог опуса. На основу стила, познатог места боравка, архивске грађе, углавном писама и фотографија, била је готово потпуно сигурна да су несигниране слике са препознатљивим мотивима са Косова и Метохије настале 1913. године, односно у време балканских ратова. Проблем је било датирање слика са општим, а углавном ратним мотивима, попут оних које су именоване као „Официр”, „Тобџија”, „Коло”, „Логорска ватра” и сл. Њих је Амброзићева датирала у 1914. годину, а у 1915, уз „Ваљевску болницу”, и малу слику „Рушевине”. Свесна комплексне проблематике временског класификовања, она је нагласила: „Разумљиво да су датирања неких слика и њихов редослед остали у оквирима претпоставки”.¹¹

Године 1978, када је објављена монографија Катарине Амброзић, Живковић надопуњује своју ранију тезу о наведеној слици као „последњем акорду” сликарке, експлицитно закључујући да је несумњиво реч о мотиву „са места где је Надежда, обављајући дужност ратне болничарке, завршила свој живот 3. априла 1915. године”.¹² Тиме је јасно исказао став да је Надежда, непосредно пред смрт, насликала болницу у којој је радила и у којој је преминула.

Живковићев став је био основ за појаву стереотипног мишљења које је најбоље изражено следећим речима: „У јеку борби, док је у болници владала епидемија пегавог тифуса, Надежда Петровић, и сама исцрпљена, последњом снагом сликала је шаторе ваљевске бол-

¹⁰ Амброзић, н.д. 1973, 51-52, 66 и илустрација бр. 151.

¹¹ Амброзић, н.д. 1978, 470.

¹² Станислав Живковић, *Београдски импресионисти*, (Београд: Југославија, 1978), 54.

нице, све док заразна болест није и њу оборила. Боловала је седам дана а умрла 3. априла 1915. године”.¹³ Овај стереотип је надограђен настојањем да се укаже и на конкретну локацију на којој се налазила болница. Уз запостављање чињенице да се на слици налазе шатори у руралном окружењу, описујући заштићене објекте старе ваљевске цивилне Окружне болнице,¹⁴ Драган Стаменић пише: „За време Првог светског рата овде је била смештена војна болница где је једно време као медицинска сестра служила Надежда Петровић”.¹⁵

Мишљење да је слика настала у Ваљеву 1915. године, „запечаћено” је у друштвеној свести, тако да га, упркос опрезном критичком приступу аутора, налазимо и у каталогу који прати изложбу о Надежди, отворену 6. марта 2023. године у Народном музеју Србије¹⁶

Фотографија: Надежда Петровић са групом лекара

Сматра се да Надеждин боравак у Ваљеву, поред уметничке слике, документује и једна фотографија из Народног музеја Ваљево (прилог 2). Њени бројни умножени примерци налазе се и у фондovima других музеја и архива, и различитог су квалитета.¹⁷ А у збиркама Војног музеј у Београду и Народног музеја Србије постоје и друге фотографије из Надеждине заоставштине, како оне на којима се она налази, тако и оне које је сама снимала.¹⁸

¹³ Suzana Spasić, „Nadežda Petrović – između nerazumevanja i slave”, *Avant – Art magazine*, 28. 03. 2014: www.avantartmagazin.com/nadezda-petrovic-izmedju-nerazumevanja-i-slave. (приступ 1. 03. 2023)

¹⁴ Мада је реч о само једном, и то најмлађем од сачуваних објеката комплекса ваљевске цивилне, Окружне болнице (Владимир Кривошејев, „Први наменски грађени болнички објекти у Ваљеву”, *Српски архив за целокупно лекарство*, 146, бр. 1-2, (2018), 102–108).

¹⁵ Драган Стаменић. „Зграда Старе болнице, Архив”, у: *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*, (Ваљево: Завод за заштиту споменика културе Ваљево, 2006), 21.

¹⁶ Лидија Мереник и Игор Борозан, *Надежда Петровић : модерност и нација*, (Београд, Народни музеј Србије, 2023). Аутори наглашавају постојање мита и његову деконструкцију са радом: Кривошејев и Јованов, н.д (стр. 74), те не помињу да је на слици болница у којој је Надежда радила и умрла, али остају при ставу да је слика настала 1915. године (на више места), да је „сведочанство Надеждиних последњих животних и уметничких дана” (38), уз додатну опаску која би требало да се односи на масовно умирање од тифуса, коме је подлегла и сликарка: „Иако смрт и болест нису приказане, оне су посредно присутне, те посматрач осећа патњу рањених и болесних као и агонију будућих мртваца” (стр. 74).

¹⁷ Фотографија је објављивана у више наврата; видети даље.

¹⁸ Амброзић, н.д. 1978 и Јасна Јованов, *Надежда Петровић с обе стране објектива*, (Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, 2013).

Прилог 2 – Фотографија: Надежда Петровић са санитетским особљем испред војне болнице; са Надеждине леве стране др Рувидић, а са десне др Радовић.
(НМВ . ИЗФ 1063)

На поменутој фотографији Надежда стоји испред једне зграде, у друштву мушкараца у војничким униформама.¹⁹ Лако је препознатљив њен пријатељ др Жарко Рувидић, а уз помоћ једног од примерака фотографије, лошег квалитета али у пуној ширини и са рукописним сигнатурама,²⁰ дознаје се да су на снимку и извесни др Радовић, М. Марић – Чика Дуца (вероватно болничар?) и др Мил (?нечитко).

Ова фотографија је често објављивана, уз коментар да је снимљена у Ваљеву 1915. године, чиме се сугерише да би то могао бити последњи Надеждин снимак. Први такав потпис, који је аутор уочио, налазимо у поменутој монографији Катарине Амброзић, где уз фотографију пише: „Надежда са санитетским особљем пред војном болницом у Ваљеву, 1915”.²¹

¹⁹ Зависно од нивоа обраде при развијању, на неким се види Надежда са три, на неким са четири санитетска радника, а на фотографијама у пуној ширини види се и пети, мало у позадини.

²⁰ Народни музеј Ваљево, Историјска збирка дигитализованих предмета трећих лица, 192).

²¹ Амброзић, н.д. 1978, 385.

Различите варијанте оваквог тумачења фотографисаног призора појављују се и у другим издањима: „Сликарка Надежда Петровић, као добровољна болничарка са санитарским особљем у Ваљеву”, „Надежда Петровић са санитарским особљем пред војном болницом у Ваљеву, 1915. године”, „Надежда Петровић пред војном болницом у Ваљеву; десно од Надежде др Жарко Рувидић; Први светски рат, 1915; Војни музеј, Београд”.²² Сличан потпис налази се и у претходно поменутом коауторском раду овога аутора: „Надежда Петровић с болничким особљем испред болнице у Ваљеву 1915. године.”²³ Фотографија је постала и вирална током јубилеја стогодишњице Великог рата, када се појављује на многим сајтовима, порталима и друштвеним мрежама, као илустрација различитих ратних прича; увек са потписом који је указивао на Ваљево 1915. године.²⁴ У поменутом каталогу изложбе о Надежди Петровић из 2023. године фотографија није публикована, али је у тексту поменута као „Надеждина фотографија са санитарским особљем пред војном болницом у Ваљеву”, и датирана у години њене смрти,²⁵ док је на самој изложби презентована, са уобичајеним потписом који указује на Ваљево 1915. године.

Досадашњи покушаји да се утврди локација на којој је фотографија снимљена нису уродили плодом. Да би се проверило место њеног настанка, као и локације болнице са уметничке слике, потребно је да се детаљније анализира сликаркин ратни пут.

Ратни пут Надежде Петровић

Борбени сукоби у Првом балканском рату отпочели су 8. октобра и привремено окончани 3. децембра 1912. године. У том периоду српска војска је заузела Косово и Метохију, као и Македонију. Јединице српске војске ушле су у Призрен почетком новембра. Овај метохијски град, као централна, а безбедна тачка ратишта, одређен је за значајан центар српског санитета. Поред Призрена, где су формиране три болнице, санитарске формације биле су распоређене и у околним местима: у Штимљу, Љум-кули, Феризовићу... На том распореду су

²² Драгана Лазаревић, *Ваљевска болница 1914/15* (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 1990); Раде Бабић, „Надежда Петровић: сликарка и болничарка”, *Војносанитетски преглед*, 65, бр. 10, (2008), 783-786; Јованов, н.д.

²³ Кривошејев и Јованов, н.д.

²⁴ Извор многих преузимања био је портал ваљевске ревије „Колубара” и чланак: Здравко Ранковић, „Претходници и следбеници Надежде Петровић”, ревија „Колубара”, бр. 9 (2005), доступно на: <https://revija.kolubara.info/sh/137/50/1253/Prethodnici-i-sledbenici-Nade%C5%BEde-Petrovi%C4%87.htm> (приступ: 23. 03. 2023).

²⁵ Мереник и Борозан, н.д, 38.

остале и када су, у фебруару 1913, обновљене, а затим и брзо оконча-не борбе у удаљенијим областима, око Скадра, Једрена и Јањине, до завршетка Првог балканског рата, 30. маја 1913. године.²⁶

Други балкански рат, током којег је дошло до померања сани-тетских јединица ка месту нових сукоба, трајао је од 29. јуна до 10. августа. Тек по његовом окончању део јединица покренутих у јесен 1912. могао је да се врати у своје гарнизоне.

Надежда Петровић се непосредно по избијању сукоба, као до-бровољна болничарка, прикључила српском санитету. Прве ратне дане провела је у централном делу Србије. У писмима писаним то-ком новембра помиње пролазак кроз Краљево, стационирање у Ра-шкој и очекивање да њена јединица крене ка Новом Пазару. У то време Надежда је била заокупљена бригом о рањенима и оболели-ма. У једном тренутку пише: „Ми овде живимо у непрекидном јауку рањеника, превијању рана, покличу наше јуначке војске, маршеви-ма њиховим, дочеку и испраћању њиховом на бојно поље, да их оту-да рањене примамо и негујемо. Па ипак све оде са одушевљењем, а Турци губе битке и наша победа је на помолу.“²⁷

Идући за војском, Надежда се обрела у Призрену. Током зимских и пролећних дана 1913. године, будући да су ратни сукоби утихну-ли, а потом настављени на удаљенијим територијама, проналазила је времена и за одмор. Из писама које је упућивала породици и при-јатељима види се да је обилазила околину. „Природа је овде божан-ствена. Целу сам Љуму прокрстарила на коњу, остало пешке“, пише у писму упућеном 21. марта (3. април) 1913. године. За тему овога рада важно је помињање остатака куле Леке Капетана „где се шеће Роксанда ђевојка“ и наглашавање да су њени шатори (вероватно мисли на војну ратну шатор-болницу у којој је радила), постављени „баш преко пута развалина куле“. А у писму написаном шест дана раније, Надежда је породици послала „своју фотографију у белом огртачу болничарке снимљену пред војном болницом“.²⁸

Нешто касније, 29. маја (11. јуна), Надежда обавештава породицу да се тренутно налази у Грачаници, а да њена јединица из Призрена прелази у Скопље. Девет дана касније, команда српске војске из Скопља обавештава Врховну команду да сликарка тражи дозволу да снима бојиште.²⁹

²⁶ Владимир Кривошејев и Нинослав Станојловић, *Др Милан Пецић: аутобио-графија најстаријег пуковника српског санитета*, (Београд: Српско лекарско дру-штво, 2020), 96-100

²⁷ Амброзић, 1978: 384

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, 385.

Очигледно, последњих зимских дана и током раних пролећних месеци 1913. године, Надежда није била преоптерећена обавезама. У тренуцима одмора обилазила је околину Призрена, али се и бавила уметношћу. У поменутом фонду Надежде Петровић у Војном музеју у Београду чува се више фотографија које је у то време снимала, и све су објављене у каталогу *Надежда Петровић са обе стране објектива*.³⁰ То су пејзажи, под снегом али и без њега, са урбаним мотивима Призрена и његове руралне околине, као и групни снимци њене санитетске јединице. Међу њима се налазе и фотографије на којима је Надежда била са друге стране објектива. Једна од фотографија приказује Надежду за штафелајем, док слика *Везиров мост – Турски мост* (прилог 3).

Прилог 3 – Фотографија: Надежда Петровић за штафелајем, у околини Призрена, у пролеће 1913. године (Јованов, Надежда са обе стране објектива)

Слободно време Надежда је користила и за сликање. У тим месецима настаје већина њених дела које теорија историје уметности сврстава у последњу уметничку фазу њеног стваралаштва: *Ратни период 1913–1915*.³¹ Поред слика моста, у тај период спадају и пејзажи са мотивом Призрена, манастира Грачанице и Дечана, поља козовских божура и други, као и портрети др Жарка Рувидића.

³⁰ Јованов, н.д.

³¹ Амброзић, н.д. 1973, 50; Иста, н.д. 1978, 400.

Током Другог балканског рата, као добровољна болничарка ангажована је на подручју Македоније. За време трајања краткотрајног сукоба, за разлику од зимских и раних пролећних месеци, санитарска служба је имала пуне руке посла, а ратне страхоте Надежда опет описује у писмима породици.³²

По завршетку балканских ратова, сликарка се, већ крајем 1913. године, нашла у Венецији. Претходно је размишља о томе да на Венецијанском бијеналу презентује своје ратне радове, али то није остварила, па се вратила у Србију. Крајем пролећа 1914. опет је била у Италији, где ју је затекла вест о аустроугарској објави рата. Одмах се вратила у домовину и, као добровољна болничарка, приступила Првој пољској болници Дунавске дивизије.³³

После успешно окончане Церске битке (август 1914), Надежда се са Дунавском дивизијом обрела у Срему, а потом, током друге непријатељске офанзиве на Гучевском ратишту, на Јагодњи, на првим линијама фронта. После пада Мачковог камена, 22. септембра, њена пољска болница се повукла на сигурну раздаљину. Своје најближе обавештава да је постојала могућност „да нас све заробе, нарочито завојиште, јер смо били сувише близу њих, морали смо официре све што пре евакуисати за Пецку – Ваљево”. Пише, такође, да је у порти цркве у Пецкој обишла гробове „два див јунака”, браће Рибникар и набрала јесење љубичице, али и да има пуне руке посла због сређивања зграде која је одређена за смештај рањеника. Зато у рукама држи молерску, а не сликарску четку и не стиже да изађе „на положаје ради снимања”. Професора Павловића, који се налази у Крупњу, позива да је посети у Пецкој.³⁴

Након краткотрајног релативно мирног периода, пред налетом треће аустроугарске офанзиве, уследило је напуштање претходно успостављених положаја и повлачење на исток. За сада нема јасних доказа да се Надежда затекла и у самом Ваљеву. Верује се да се пољска болница Дунавске дивизије у једном тренутку нашла у ширем корпусу Ваљевске болнице док је била у Пецкој, али да ли се одатле померила на неку другу локацију немогуће је тврдити. Ако јесте, што је очекивано, то је могло да буде само у краћем интервенту, током великих тензија и обавеза. Наиме, 6. новембра аустроугарске снаге су снажном канонадом топова присиле срп-

³² Амброзић, нд. 1978, 386; Аноним. „Надежда Петровић”. Сајт: Уметничка галерија Надежда Петровић.

³³ Амброзић, нд. 1978, 386.

³⁴ Исто, 390; Радмила Бунушевац, „Живот и дело 'југословенске Наде'", *Политика*, бр. 10672, 10. фебруар, 1938, 10.

ске снаге на повлачење до ваљевских утврђених положаја, који су дефинитивно пали 15. новембра, па су се народ, болнице и војска масовно повлачили. Након успешне суворорске контрафанзиве, односно Колубарске битке, српске снаге су ушле у Ваљево 9. децембра.

Пошто је пре Колубарске битке Надежда напустила територију западне Србије, придружила се породици која се налазила у Скопљу, у избеглиштву. Ту су, 1915. године, обележили крсну славу Светог Стевана. Затим је, због породичних разлога, око месец дана боравила у Грчкој, а када се вратила у Србију, током фебруара, епидемија тифуса је већ била у пуном јеку. У Београду су јој нудили да оде у српско посланство у Риму, да остане у некој од београдских болница, или да оде у болницу једне стране мисије у Ниш, али, како пише у *in memoriam*-у, објављеном у *Политици*, „Надежда више воли Ваљево, иако тада страховито заражено тифусом. Отишла је сама по своју смрт, да је након пет-шест недеља нађе, од пегавог тифуса”.³⁵

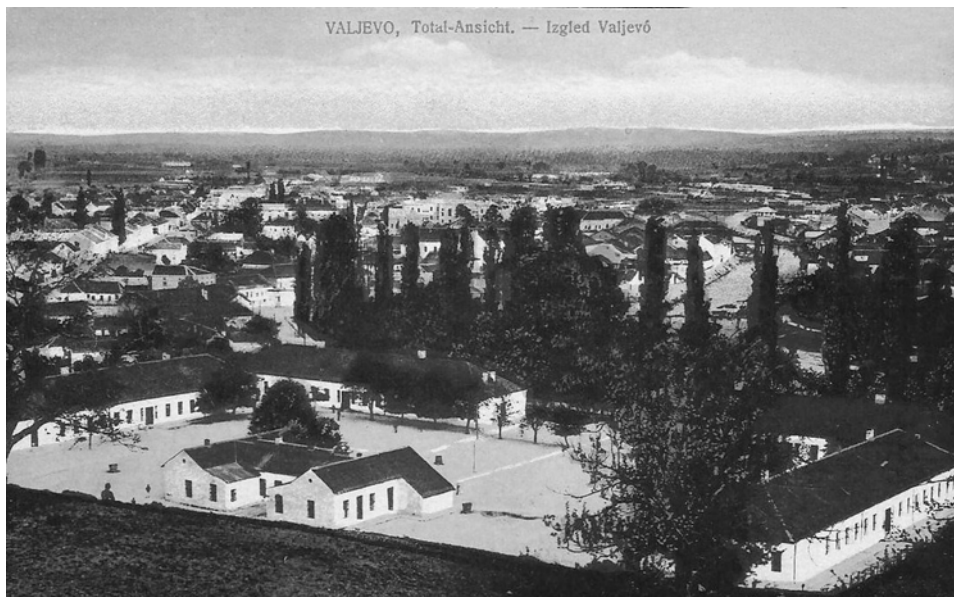
Будући да је у Ваљеву боравила само „пет-шест недеља” претпоставља се да је у тај град стигла крајем фебруара, или почетком марта, у јеку највеће тифусне епидемије, тако да је одмах имала много посла. Неколико недеља пре ње, у Ваљево је стигао и пуковник др Милан Пецић. У својој аутобиографији он описује велике активности уређења болница, наглашавајући да је у вароши умирало 20, 50, па и 100 људи дневно, а у појединим данима и до 150.³⁶ Био је то Надеждин једини потврђени боравак у Ваљеву, уз могућност да је у њему могла да борава краће време, у периоду по напуштању Пецке, а пре повлачења које је претходило Суворорској контрафанзиви (?).

По доласку у Ваљево, Надежда је распоређена у Прву резервну војну болницу која се налазила у касарни 17. пука (прилог 4). Већ 4. априла (22. марта по јулијанском календару) болница издаје саопштење: „Са изразом дубоке и искрене туге обавештавамо да смо, поред толиких жртава које су пале у борби против епидемије, синоћ у 8 часова поднели на олтар драге отаџбине још једну. Ужасној болести подлегла је и Надежда Петровић, академски сликар, наставница Женске гимназије, добровољна болничарка I резервне ваљевске болнице.”³⁷

³⁵ Аноним, „Надежда Петровић”, *Политика*, бр. 4004, 19. април 1915, 1-2.

³⁶ Кривошејев и Станојловић, н.д., 129.

³⁷ Амброзић, н.д. 1973, 52; исто, н.д. 1978, 401.

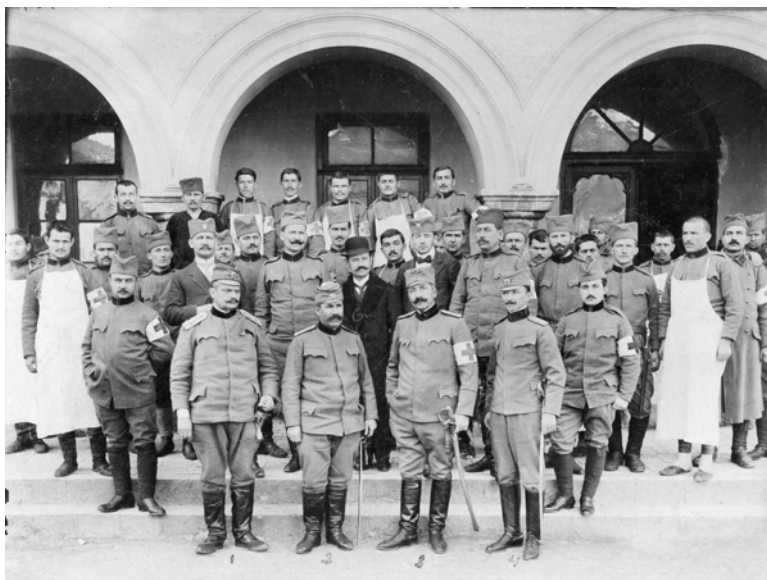

Прилог 4 – Разгледница Ваљева, на којој се види касарна 17. пешадијског пука, у којој је била лоцирана Прва резервна болница, где је радила и умрла Надежда Петровић (НМВ. ИЗД 661)

Време и место настанка фотографије

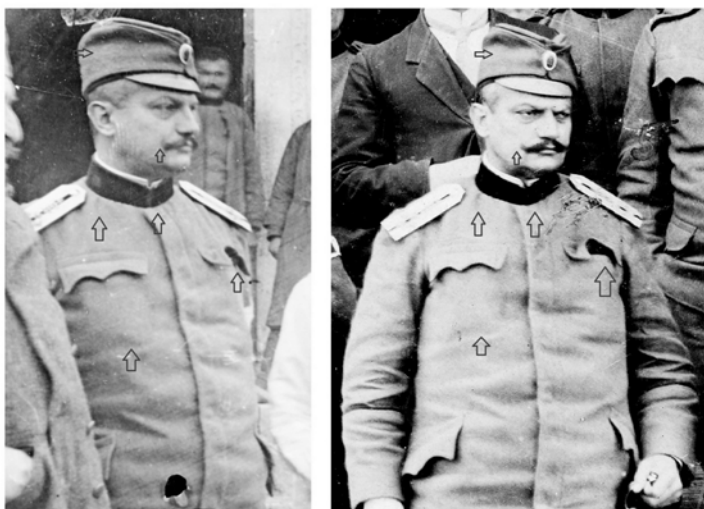
Нема чињеница на основу којих би се могао негирати прихваћени став да је фотографија са групом лекара настала у Ваљеву, мада сумњу буди сазнање да у доступној веома богатој литератури која се односи на Ваљевску болницу, не помиње присуство др Жарка Рувидића у Ваљеву у јеку епидемијског удара, мада је био активан у близини, у Обреновцу.³⁸ Зна се да се Надежда са њим дружила и раније, током боравка у Призрену 1913. године, када је, уз више других слика, насликала и пар његових портрета. Даље недоумице око места настанка фотографије на којој се налазе њих двоје разрешила је анализа једне друге фотографије.

³⁸ Недок, н.д., 37.

Прилог 5 – Фотографија санитетских официра и војника, снимљена 1913. испред резервне болнице смештене у школи „Младен Угаревић” у Призрену (МНТ. Т: 11.7.1255) и фотографија те зграде данас (OS Mladen Ugarevic, FB група: www.facebook.com/groups/62408943683)

У фонду др Милана Печића у Музеју Српског лекарског друштва, којој је одељење Музеја науке и технике, налази се групна фотографија са сигнатуром: „У рату 1912. у Призрену” (прилог 5).³⁹ Хронолошку ознаку „1912” не би требало узимати као апсолутну временску одредницу за датирање настанка фотографије, већ као начин разграничавања два балканска рата – Првога, отпочетог 1912, и Другог 1913. године. Неспорно је да је фотографија снимљена током Првог балканског рата, вероватно током касних зимских месеци или у пролеће 1913. године.⁴⁰ На њој се види група санитетских официра и војника, испред зграде са веома карактеристичним стубовима који носе аркаде трема. Додатна истраживања су указала да је реч о и данас постојећој згради школе *Призренска Лига* у Призрену, која је до 1999. године носила име *Младен Угаревић*, по трговцу и добротвору уз помоћ чијег фонда је 1907. године саграђена као „школа за трговачке ђаке”.⁴¹ По свему судећи, у њој је била смештена једна од три поменуте болнице из самог Призрена.

Прилог 6 – Др Михаило А. Радовић: упоредни преглед изгледа са фотографија прилога 2 и прилога 5

³⁹ Кривошејев и Станојловић, н.д., 53.

⁴⁰ У истом музејском фонду се налази још једна фотографија, снимљена на истом месту, са потписом: *Старешине санитета Шумадијске дивизије, у Призрену у априлу 1913.* (МНТ.Т: 11.7.1256; Кривошејев и Станојловић, н.д., 53). Стиче се утисак да су обе фотографије настале у кратком временском размаку.

⁴¹ Мирјана Симић, „Школство у Призрену у периоду од 1906. до 1909”, *Баштина*, бр. 35 (2013), 269-278; Gordana Tatić, „Prizren je mogao biti srpski Dubrovnik”, *Kaledioskop*, 23. 10. 2020: <https://kaleidoskop-media.com/identitet-u-amanet/prizren-je-mogao-biti-srpski-duovnik>. (приступ 3. 03. 2023); OS Mladen Ugarevic, FB grupa: www.facebook.com/groups/62408943683 (приступ 30.01. 2022).

На тој фотографији, први са леве стране у доњем реду, стоји и др Радовић, кога заједно са др Рувидићем и још двојцом колега уочавамо и на фотографији са Надеждом, за коју је сматрано да је настала у Ваљеву 1915. године. На основу Пецићевих исписа сазнаје се да је то др Михаило А. Радовић, пуковски лекар 10. пешадијског пука Шумадијске дивизије.⁴² Упоредном анализом две фотографије уочава се да оне нису могле настати у размаку од три године, већ у истом дану, чак и у истом сату. На то указује изглед др Радовића. Наиме, нема разлике у лицу и грађи до које би довело две и по године ратовања. Иста је и фризура, као и танки штучовани повијени бркови. Исти су и специфични детаљи у изгледу униформе: постава на официрској шајкачи која извирује, правоугаони предмет у десном и подвртнут капак на левом џепу блузе, истоветно закопчана кошуља и исти набори на капи, на блузи поред крагне и на другим деловима униформе.

По свему судећи, не би требало да буде сумње да је фотографија на којој се налазе Надежда Петровић, др Жарко Рувидић, др Михаило Радовић и још двојица санитетлија настала у скоро исто време када и фотографија санитетског кора, значи у Призрену, током Првог балканског рата, а не током Великог рата у Ваљеву. Вероватно место настанка је двориште, или непосредна околина школе *Младен Угаревић*. Са великом вероватноћом може се претпоставити да би то могла да буде управо поменута фотографија коју је Надежда из Призрена послала породици у писму 15/28. марта 1913,⁴³ односно она која се у приказу ретроспективне изложбе посвећене Надежди, из 1938. године, помиње као „снимак настао у Призрену 1913. године на ком се види Надежда, у белом мантилу, у друштву српских официра”.⁴⁴

Претпоставка да не би требало да буде сумње да је фотографија снимљена у Призрену 1913. године, потврђена је пред закључење овога рада. Наиме, пронађен је доказ који то апсолутно потврђује. Конкретна фотографија је уочена у листу *Време*, од 2. јануара 1940. године, са потписом: *Пок.(ојна) Надежда Петровић, као болничарка, у Призрену 1913. године* (прилог 7).⁴⁵ Такође, оригинал исте фотографије, димензија 13x9 цм, са сигнатуром која указује на Призрен 1913. године, чува се и у породичној заоставштини др Рувидића.⁴⁶

⁴² Кривошејев и Станојловић, н.д., 53 и 95.

⁴³ Амброзић, н.д. 1978, 384.

⁴⁴ Марија Илић-Агапова, „Знаменита Београђанка Надежда Петровић као национална радница”, *Београдске општинске новине*, бр. 2 (1938), 95-99.

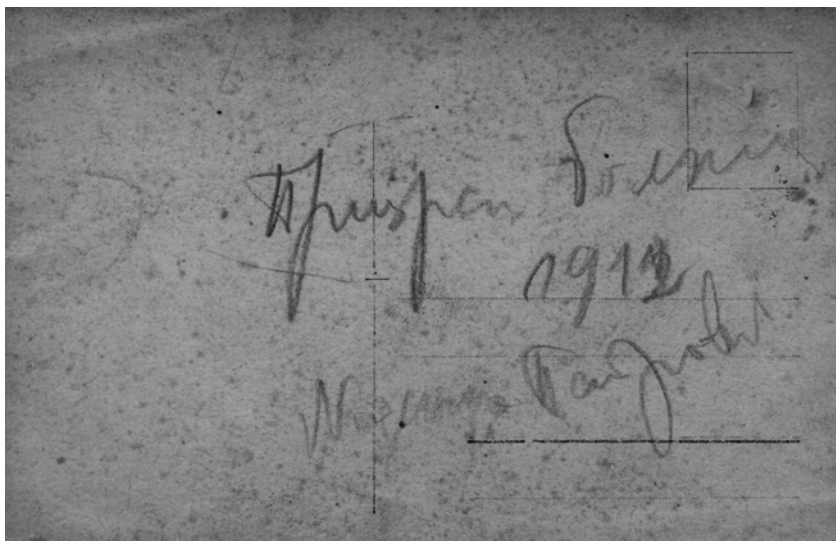
⁴⁵ Аноним, „Светли примери жена у нашој прошлости: Надежда Петровић”, *Време*, 2. 01. 1940, 10. На драгоценом путоказу аутор се захваљује колегиници Јасни Јованов.

⁴⁶ Мишко Рувидић, е-мејл послат аутору 26.03.2023.

Прилог 7 – Фотографија објављена у листу „Време“, 2. јануара 1940. године

Прилог 8 – Надежда Петровић и др Рувидић са групом људи у Призрену 1912. године. Фотографија из збирке Народног музеја Србије; аверс и реверс

Неопходно је да се укаже на постојање још једне фотографије, много ређе коришћене због лошег квалитета снимка, а која се чува у фонду Народног музеја Србије. На њој се, такође, налазе Надежда Петровић, обучена у болничку униформу, исту као на претходној фотографији, као и др Жарко Рувидић и М. Марић – Чика Дуца, само сада без шињела. Они стоје на степеницама зграде испред које је настала и прва фотографија, с тим што је са њима у друштву група цивила, елегантно обучених жена и мушкараца.⁴⁷ На њеној полеђини је написано: *Призренска болница 1912. : Надежда Петровић* (прилог 8).

Наведена сазнања да је фотографија, за коју се деценијама сматрало да је настала током Првог светског рата, 1915. године у Ваљеву, снимљена 1913. године, током Првог балканског рата, у Призрену, отвара питање времена и места настанка Надеждине слике *Ваљевска болница 1915*, односно *Шатори пољске болнице*.

Време и место настанка Надеждине слике

Током претходних деценија није довођена у питање чињеница да је слика која приказује шаторе војне пољске болнице настала 1915. године и да је везана за корпус Ваљева – града болнице, али је

⁴⁷ Можда се ради о некој страниј делегацији.

увек постајала дилема која је то конкретна болница, од већег броја смештених у граду и његовој околини, односно на којој су локацији шатори били постављени.

Како смо видели, Надежда је као добровољна болничарка у Ваљеву радила у Првој резервној војној болници, која је била лоцирана у касарни 17. пешадијског пука,⁴⁸ тако да је раније поменути став који је повезује са цивилном Окружном болницом неодржив.⁴⁹ Будући да су наведену касарну сачињавали чврсто грађени павиљони лоцирани у урбаном окружењу, неодржив је и став да се на слици налази болница у којој је Надежда обављала дужност болничарке и у којој је умрла.⁵⁰

У потрази за конкретном локацијом, аутор овога рада је 2015. године изнео претпоставку: „Ваљевска болница, последња слика Надежде Петровић (...) вероватно приказује шаторе Прве пољске болнице Дунавске дивизије која је могла бити стационарирана негде на брду Крушик (Пети пук), могуће на истом месту где су се касније, од лета 1915. године, налазили шатори Болнице шкотских жена”.⁵¹ Међутим, на слици се види да болнички шатори нису на брду, већ испод брда. Уз то, присуство пољске болнице, у којој је Надежда служила током лета и јесени 1914, регистровано је у Пецкој, уз могућност да је у краћем периоду током јесени могла да буде лоцирана и у Ваљеву, али се ту није налазила наредне 1915. године.

Наведене могућности навеле су размишљања у другом правцу: да слика није настала ни у самом Ваљеву, ни 1915. године. Везујући се за Први светски рат и за корпус Ваљева – града болнице, аутор је претпоставио да је слика могла да настане у рану јесен 1914. године, у оно време када се са првих линија фронта, после пада Мачковог камена, Надеждина болница повукла у Пецку. Тада је сликарка могла на кратко да предахне, па можда и да се прихвати четкице и палете и наслика пејзаж окружења, који је брдовит. Таква претпоставка је изнета на поменутом конгресу посвећеном Надежди,⁵² мада је и тада постојао црв сумње. Описујући повлачење болничке формације на нови положај у Пецку, Надежда не помиње инсталиране шаторе пољске болнице, већ наговештава смештај у чврстом, зиданом објекту и његово дезинфиковање кречењем, ради пријема

⁴⁸ Владимир Кривошејев, „Ваљевска касарна на Илици”, *Саопштења*, бр. 50 (2018), 335-349.

⁴⁹ Стаменић, н.д.

⁵⁰ Живковић, н.д. 1978, 54.

⁵¹ Кривошејев и Лазаревић-Илић, н.д.

⁵² Кривошејев и Јованов, н.д.

рањеника.⁵³ Стога је слика могла настати и у друго време, и на другом месту, ван ширег корпуса Ваљева – града болнице. Та могућност је изречена на скупу, али није написана у саопштењу, па је потребно да се размотри.

Током зиме и почетком пролећа 1913. године, Надежда се налазила у Призрену, у знатно растерећенијим околностима него што су биле на почетку Првог и током Другог балканског рата, као и током Великог рата. Прилив рањеника је већ крајем 1912. године био знатно мањи, а санитет релативно добро организован, тако да је сликарка проналазила довољно времена за шетњу и јахање, фотографисање и позирање, али и за сликање. Тада настају многе слике из њене последње, ратне фазе, па могуће и она која приказује шаторе њене пољске болнице који су, како пише у писму послатом породици 21. марта (3. април) 1913. године, смештени наспрам остатака куле Леке Капетана „где се шеће Роксанда Ђевојка”,⁵⁴ у брдско-планинском пејзажу, какав се види и на конкретној слици.

Лека Капетан је епски средњовековни господар Призрена, познат из народних песама: *Сестра Леке Капетана* и *Женидба Леке Капетана*. Остаци утврде коју Надежда именује као кулу Леке Капетана, наспрам којих су њени шатори, могли би да буду делови старе призренске тврђаве (?).

Потребно је да се нагласи да у поменутом Надеждином фонду Војног музеја, поред низа других фотографија из Призрена, постоји и једна за коју се претпостављало да ју је она снимила. На њој се налази група санитетског особља на једној заравни испод брда.⁵⁵ Можда је та зараван управо оно место на коме су били раширени бели болнички шатори? Док то питање остаје и даље отворено, неспорно је да конкретна фотографија не спада међу оне које је Надежда снимила, већ међу фотографије на којима је она била са друге стране објектива. На то указује чланак објављен у листу *Време*, 22. октобра 1939. године, где се види фотографија у целини; претходно поменути примерак је при преносу са филма на фото-папир био скраћен, тако да је део фотографије на којем се налази Надежда, у препознатљивој црној хаљини, „исечен”. Испод новинске фотографије је потпис: *Пок.(ојна) Надежда Петровић са једном групом официра на фронту* (прилог 9).⁵⁶

⁵³ Бунушевац, н.д.; Амброзић, н.д. 1978, 390

⁵⁴ Амброзић, н.д. 1978, 384.

⁵⁵ Јованов, н.д., 75.

⁵⁶ В. Влашић. „Наше жене као национални радници”, *Време*, 22. 10. 1939, 12.

Прилог 9 – Српско санитетско особље, на једној заравни,
поред Призрена 1913; две објављене верзије фотографије
(Јованов, наведено дело и Влашић, наведено дело).

Закључак

На основу презентованих резултата истраживања везаних за порекло два позната, веома значајна музејска предмета, фотографије на којој Надежда Петровић и група официра стоје испред једне ратне болнице и Надеждине уметничке слике на којој су приказани бели санитетски шатори војне пољске болнице, на пропланку испод брда, могу се донети одређени закључци.

Што се фотографије тиче, са апсолутном вероватноћом може се тврдити да није настала у Ваљеву 1915. године, како је последњих деценија редовно навођено, већ 1913. године, у Призрену, вероватно у дворишту школе „Младен Угаревић” или негде у њеној непосредној близини.

Што се тиче уметничке слике *Ваљевска болница 1915*, неоспорно је да она не приказује санитетску јединицу у којој је пред смрт радила и умрла Надежда Петровић, будући да своје последње дане није провела у шаторској пољској болници, већ у резервној болници лоцираној у зиданим зградама касарне. Чињеница је и то да Надежда слику није именовала ни датирала, да је она пре уласка у музејски фонд називана описно: *Болнички шатори*, односно *Шатори пољске болнице*, без навођења места и времена, а да је тек музејским инвентарисањем добила назив по којем је данас позната.

Питање да ли је слика настала у Ваљеву 1915, или евентуално у околини Призрену 1913. године, када настаје и већина Надеждиних слика из ратног периода, и даље, због недостатка чврстих доказа, остаје отворено. При томе, мора се нагласити да ни докази на основу којих је слика именована као *Ваљевска болница* и датирана у 1915. нису познати, нити је њена локација препозната у Ваљеву.

Поред тога што се на слици не налази објекат из Ваљева – града болнице у којем је Надежда провела своје последње дане, у прилог могућности да слика није настала у Ваљеву 1915. године говоре следеће чињенице:

- нема поузданих доказ који би указали да је током 1915. настала не само конкретна већ ни било која друга Надеждина слика;
- једини познати боравак Надежде Петровић у Ваљеву регистрован је од краја фебруара – почетка марта, па до њене смрти, 3. априла 1915. године. Било је то у жеку главног удара тифусне епидемије, када је целокупан санитетски кадар имао и превише посла. Уз то, скоро пола тог времена Надежда је била болесна; у таквим околностима тешко да је могла имати времена, воље и могућности да слика, нарочито да одлази ван своје болнице лоциране у касарни у граду и да слика болничке шаторе у руралном окружењу.

У прилог могућности да је слика настала у Призрену 1913. године говоре следеће чињенице:

– у Призрену, у зиму и почетком пролећа 1913. године, Надежда је ангажована у пољској болници Дунавске дивизије, која је смештена у шаторима, које помиње у једном писму, наглашавајући да се налазе испод брда на којем је кула Леке Капетана;

– било је то време када се, по потписивању примирја, притисак на призренске болнице смањивао. Санитет није имао превише посла и Надежда је обилазила околину и сликала, о чему обавештава своју родбину у писмима;

– већина Надеждиних слика из ратног периода настала је приликом њеног боравка у Призрену, а на њима се уочава релативно сличан колорит као и на слици на којој су приказани болнички шатори;

– и, на крају, Катарина Амброзић је нагласила: „Разумљиво да су датирања неких слика и њихов редослед остали у оквирима претпоставки”.

По свему судећи, слика Надежде Петровић позната под називом *Ваљевска болница 1915* није сликаркин „завршни акорд” и не представља место где је она „обављајући дужност ратне болничарке завршила свој живот 3. априла 1915. године”, како је тврдио Станислав Живковић,⁵⁷ па је такав став постао општеприхваћен стереотип. Она вероватно није ни настала у Ваљеву 1915. године, током Првог светског рата, већ током Првог балканског рата, крајем зиме, почетком пролећа 1913. године. На њој су приказани шатори пољске болнице Дунавске дивизије, у којој је Надежда радила у то време, а који су били стационарни поред Призрена, недалеко од брда на којима су се уздизале рушевине „куле Леке Капетана, куд се шеће Роксанда Ђевојка”.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Музеј науке и технике Београд, Збирка музеја Српског лекарског друштва.

Музеј савремене уметности Београд, Збирка сликарства од 1900. до 1950.

Народни музеј Ваљево, Историјска збирка фотографија и Историјска збирка дигитализованих предмета трећих лица.

Народни музеј Србије, фонд фотографија.

Рувидић Мишко, е-мејл послат аутору 26. 03. 2023.

Аноним. „Историјат Музеја савремене уметности”. Сајт Музеја савремене уметности: <https://msub.org.rs/istorijat-muzeja-savremene-umetnosti-2> (приступ 04. 03. 2023).

⁵⁷ Живковић, н.д. 1966, 357 и исто, н.д. 1978, 54.

Аноним. „Надежда Петровић”. Сајт: Уметничка галерија Надежда Петровић, Чачак: <https://nadezdapetrovic.rs/nadezde-petrovic-sira-biografija/?lang=bs> (приступ 02. 02. 2022).

Аноним. „OS Mladen Ugarevic”. FB grupa OS Mladen Ugarevic: www.facebook.com/groups/62408943683 (приступ 30. 01. 2022).

Аноним. „Надежда Петровић”. *Политика* 4004, 19. април 1915, 1-2.

Аноним. „Светли примери жена у нашој прошлости: Надежда Петровић”. *Време*, 2. 01. 1940, 10.

Амброзић, Катарина. *Надежда Петровић 1873–1915*. Београд: Музеј савремене уметности, 1973.

Амброзић, Катарина. *Надежда Петровић 1873–1915*. Београд: Српска књижевна задруга – Југославијапублик, 1978.

Бабић, Раде. „Надежда Петровић : сликарка и болничарка”. *Војносанитетски преглед*, 65, бр. 10, (2008), 783-786.

Бунушевац, Радмила. „Живот и дело 'југословенске Наде'”. *Политика*, 10672, 10. фебруар, 1938, 10.

Влашић, В. „Наше жене као национални радници”. *Време*, 22. 10. 1939, 12.

Живковић, Станислав. „Надежда Петровић”. *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 02 (1966), 341-365.

Живковић, Станислав. *Београдски импресионисти*. Београд, Југославија, 1978.

Игњатовић, Миле. „Ваљевска болница пре пакла”. *Српски архив за целокупно лекарство*, 146, бр. 1-2 (2018), 6–8.

Илић-Агапова Марија. „Знаменита Београђанка Надежда Петровић као национална радница”. *Београдске општинске новине*, 02/1938, 95-99.

Јованов, Јасна. *Надежда Петровић с обе стране објектива*. Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, 2013.

Кривошејев, Владимир Кривошејев. „Први наменски грађени болнички објекти у Ваљеву”, *Српски архив за целокупно лекарство*, 146, бр. 1-2, (2018), 102–108.

Кривошејев, Владимир. „Ваљевска касарна на Илици”. *Саопштења*, бр. 50, (2018), 335-349.

Кривошејев, Владимир и Јасна Јованов. „Надеждина Ваљевска болница”. У: *Зборник радова: Научни скуп са међународним учешћем посвећен Надежди Петровић (1873-1915)*, 27. април 2016. Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, 2016, 116–129.

Кривошејев, Владимир и Драгана Лазаревић-Илић. *Ваљево 1914–1915 – град болница*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2015.

Кривошејев, Владимир и Нинослав Станојловић. *Др Милан Пецић : аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета*. Београд: Српско лекарско друштво, 2020.

Лазаревић, Драгана. *Ваљевска болница 1914/15*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 1990.

Мереник, Лидија и Игор Борозан. *Надежда Петровић: модерност и нација*. Београд, Народни музеј Србије, 2023.

Недок, Александар. *Ваљево - српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914–1915*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017.

Радојчић, Милорад. *Бесмртни ратници ваљевског краја у ратовима 1912–1918: витезови Карађорђевог звезда*. Ваљево: Историјски архив, 2014.

Ранковић, Здравко. „Претходници и следбеници Надежде Петровић”, *Ревуја Колубара*, бр. 9 (2005), доступно на: <https://revija.kolubara.info/sh/137/50/1253/Prethodnici-i-sledbenici-Nade%C5%BEda-Petrovi%C4%87.htm> (приступ: 23. 03. 2023).

Симић, Мирјана. „Школство у Призрену у периоду од 1906. до 1909.” *Баштина*, бр. 35 (2013), 269–278.

Spasić, Suzana. „Nadežda Petrović – između nerazumevanja i slave”. *Avant – Art magazine*, 28. 03. 2014: www.avantartmagazin.com/nadezda-petrovic-izmedju-nerazumevanja-i-slave. (приступ 1. 03. 2023).

Стаменић, Драган. „Зграда Старе болнице, Архив”. У: *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе Ваљево, 2006, 21.

Tatić, Gordana. „Prizren je mogao biti srpski Dubrovnik”. *Kaledioskop*, 23. 10. 2020: <https://kaleidoskop-media.com/identitet-u-amanet/prizren-je-mogao-biti-srpski-duovnik>. (приступ 3. 03. 2023).

Dr. Vladimir Krivošejev, Associate Professor, Museum Adviser
High Scholl for Communications in Belgrade; National Museum, Valjevo
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

NADEŽDA PETROVIĆ IN THE PRIZREN AND VALJEVO WAR MILITARY HOSPITAL: Searching for the Time and Place of Origin of Two Museum Objects

(Summary)

One of the symbols of the suffering of Valjevo and Serbia in the great typhus epidemic from the first half of 1915 is the famous Serbian painter Nadežda Petrović. As a volunteer nurse, looking after the sick, she herself succumbed to this dangerous disease. In addition to various historical texts, two visual documents are related to Nadežda's stay in Valjevo: a photograph, in which Nadežda, with a group of doctors, stands in front of the

hospital building, and an art painting that Nadežda painted, but did not write the name or year of origin. It was considered to be her last work of art and that is why it was later, after the place and year of the painter's death, named Valjevo Hospital in 1915.

New historical sources and additional analyses have indicated that the mentioned photograph was certainly not taken in Valjevo in 1915, during the First World War, but during the First Balkan War, in Prizren in 1913. This knowledge opened the possibility that the famous art painting was not painted in Valjevo, but in Prizren. Among other facts, this possibility is indicated by the fact that the hospital where Nadežda worked and died in 1915 was located in the barracks, and the picture shows hospital tents, as Nadežda mentioned in one of her letters written in Prizren in 1913.

KEY WORDS: *Nadežda Petrović, Valjevo, Valjevo Hospital, Prizren, World War I, First Balkan War, painting, photography, epidemic, typhus*